

.....
частка до загального числа населення в селянських господарствах складає 53% з коливанням по повітах від 49 до 57% селян.

На 100 десятин посіву припадає селян у господарствах селянського типу – 128, з коливанням по повітах від 110 до 145 осіб; в поміщицьких господарствах – 9,7 з коливанням по повітах від 7 до 14 осіб. На 100 десятин посівної площі припадає робочої тяглової худоби в селянських господарствах - 38,3 з коливанням по повітах від 33 до 43; в поміщицьких господарствах – 16,8, з коливанням по повітах від 15 до 19. Середня посівна площа в селянських господарствах становить 1,87 десятини на 1 господарство, з коливанням по повітах від 1,60 до 2,28²²:

Жито, овес, гречка і просо більш поширенні у прибузьких повітах. Всі інші зернові культури, пшениця, ячмінь, кукурудза, навпаки, більш поширені у придністровських повітах.

Наприкінці ХІХ–початку ХХ ст. Поділля за своїм характером залишалося сільськогосподарським регіоном. Тут головним чином була розвинута харчова промисловість і значною мірою цукроваріння. Кількість сільськогосподарських робітників у Подільській губернії переважала кількість промислових у 4,5 рази. В умовах розвитку капіталістичних відносин, зростала кількість малоземельних і безземельних селян, які, не маючи змоги знайти роботи за місцем проживання, імігрували за межі Подолії. У той час як поміщики володіли великим земляними угіддями, селянство потерпало від безземелля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмолов А.С. Современные сельскохозяйственные вопросы. Этюды из области сельского хозяйства и статистики. - М., 1891.- 302 с.; 2. Гульдман В. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольная книга для землевладельцев и арендаторов. -2-ое издание.- Кам.-Подольский, 1903, - 48 с.; 3 Горленко В. Хліборобство. Українці. Історико – етнографічна монографія: У 2-х кн.- Опішне, 1999.- Т1.- С.247-278; 4. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект.- К.: Наукова думка, 1991.- 224 с.; 5. Любанский Ф.Л. Деревчинское опытное поле барона А р. Масса, - Вип Х, 1897. - К., 1898. -150 с.; 6. Сведерський В.Н. Имение Голяки графа А.Ф.Гейдена.- Издание журнала «Подольский хозяин». – Кам.-Подольский, 1916. - 48 с.; 7. Вейдх К.А. Возможность экономического возрождения земледельческой России // Подольское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.-Винница,1902. -30 с.; 8. Ракович И.Е. Вигляд на разрешение аграрного вопроса в России. – Кам.-Подольский,1905. – 28 с.; 9. Гейден Д.Ф. Положение земельного вопроса в Винницком уезде и попытка устроить безземельных и малоземельных крестьян.-Немиров, 1906. - 20 с.;10 Стопневич Б. Промышленность и сельское хозяйство Подолии // Экономическая жизнь Подолии.-1914.-№1.-С.7.;11. Там само. – С.7;12. Там само. - С.12;13. Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России.- Одесса,1901. - С.23; 14. Стопневич Б. Промышленность и сельское хозяйство Подолии // Экономическая жизнь Подолии. - 1914. - №1. - С.17; 15. Там само. - С.17;16. Современные вопросы сельского хозяйства в Подольской губернии // Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной правленности. - 1914. - №5 - С.59;17. Отчет о деятельности опытных полей Подольскрй губернии // Подольский хозяин.- 1915. - №2. - С.12; 18. Там само; 19. Там само. - С.13; 20. О новейших данных по сельскохозяйственному производству Подольской губернии // Подольский хозяин. - 1916. - №7-8. - С.4; 21. Там само. - С.6; 22. Итоги работы сети опытных полей Подольского общества сельского хозяйства Подольской губернии // Подольский хазяин. - 1916. - №9 -10. - С.19.

М.Г. Вороліс

ОСВІТНІЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Після проведення реформ у 60-70-х рр. ХІХ ст. в Росії, в Подільській губернії, в оновлених соціально-економічних і політичних умовах визначився демократичний напрямок у розвитку української культури, яка відображала інтереси широких демократичних кіл країни та зростаючі прагнення українського народу до національного духовного відродження.

Ознайомлення з архівними матеріалами, що знаходяться в Кам'янець-Подільському міському Державному архіві та Вінницькому обласному держархіві, дозволяють на конкретних прикладах простежити цей політичний процес і процес піднесення освіти й культури населення в цьому невеликому за своїм обсягом регіональному історико-етнографічному дослідженні.

За даними огляду Подільської губернії за 1892 р. , не беручи до уваги єврейських хедерів, тут нараховувалося 1533 навчальних заклади, в тому числі в губернському місці Кам'янци-Подільському – 12, а в 11 повітових 5-ти заштатних містах губернії – 31, і власне в повітах (поза містами) – 1510.

Наукові записки

Наведемо сформовану в пореформені роки структуру усіх навчальних закладів: а) три гімназії, з них дві чоловічих (м. Кам'янець-Подільський та Немирів Брацлавського повіту) і одна жіноча (Маріїнська в місті м. Кам'янці-Подільському); б) реальне училище (м. Вінниця); в) жіноча прогімназія (м. Немирів); г) духовна семінарія (м. Кам'янець-Подільський); д) шість духовних училищ, з них чотири чоловічих (м. Кам'янець-Подільський, м. Тульчин, с. Привороття Урицького повіту, м. Шаргород Могилевського повіту) і два жіночих (м. Кам'янець-Подільський, м. Тульчин); е) 13 міських двокласних училищ: 1 - в Кам'янці-Подільському, 11 - в повітових містах губернії і 1 - в заштатному місті Барі; є) 4 - сільських двокласних училищ (з них: три в Брацлавському повіті і одне в Ямпільському); ж) 7 - міських однокласних приходських училищ (три в м. Кам'янці-Подільському); з) 241 - сільське однокласне училище; і) 526 -церковнопарафіяльних шкіл; ї) 726 - шкіл грамоти; й) 4 - лютеранських школи; к) 4 - державних початкових єврейських училищ (з них: одне двокласне — в м. Вінниці і три однокласних - в мм. Проскурові, Балті і Могилів-Подільському); л) 14 - приватних училищ (з них 10 - єврейських); м) школа повивальних бабок (м. Кам'янець-Подільський); н) двокласне залізничне училище (сел. Жмеринка Вінницького повіту).

Загальне число учнів у названих вище навчальних закладах Подільської губернії у звітному 1892 році складало 75472 осіб обох статей, у тому числі 64326 чоловічої і 11146 жіночої статі. Всього навчалось: а) в чоловічих гімназіях — 853 особи (з них 386 — у Кам'янці-Подільському і 467 — в Немирові); б) в Марійській жіночій гімназії — 240; в) Немирівській жіночій прогімназії — 141; г) у Вінницькому реальному училищі — 177.

Отже, у середніх навчальних закладах цивільного відомства по губернії нараховувалося 1411 осіб, з них - 1030 чоловічої й 380 жіночої статі, або 1,9% всього числа учнів в губернії. У навчальних закладах навчального відомства: в духовних семінаріях і духовній училищах (чотирьох чоловічих і двох жіночих) навчалось у 1892 році 1437 осіб, з них - 1005 чоловічої 1432 жіночої статі, тобто близько 2-х відсотків всього числа учнів. При цьому число учнів в духовній семінарії сягало 327; в чотирьох чоловічих духовних училищах — 678, і двох жіночих — 432 осіб.

Загальна чисельність учнів у народних училищах (двокласних міських і сільських, однокласних міських, парафіяльних і однокласних сільських) складала у звітному році по губернії 21177 осіб, з них - 17391 чоловічої та 3886 жіночої статі, що складало 28% загального числа учнів губернії. В церковнопарафіяльних школах і школах грамоти навчалось 50156 учнів — 66,4% всієї кількості дітей, охоплених навчанням в губернії.

У решті початкових училищ губернії навчалось 1292 особи — 884 хлопчики і 407 дівчаток, або 1,7% усіх учнів губернії.

У 1892 р. один учень, без різниці статі, припадав на 35,4 жителя губернії (зокрема 1:20,6 серед чоловічої статі і 1:120,5 серед жіночої). У попередньому 1891 р. це відношення було менш сприятливим; так один учень в губернії припадав не на 35,4, а на 37,8 жителя (1:21,8 серед чоловічої статі і 1:138,5 серед жіночої).

Для більш наочного зображення ступеня прогресивного з року в рік розвитку справи народної освіти в губернії нижче наводимо відповідні порівняльні дані з цього питання за п'ять років (1888-1892).¹

Відношення числа учнів до населення

	учнів обох статей	в т.ч. хлопчиків	в т.ч. дівчаток
до всього населення	до осіб	чоловічої статі	до осіб жіночої статі
1888	1:47,3	1:26,4	1:208,9
1889	1:43,7	1:24,6	1:199,0
1890	1:40,8	1:23,3	1:157,1
1891	1:37,8	1:21,8	1:138,5
1892	1:35,4	1:20,6	1:120,5

Порівнянно з попереднім 1891 р. загальне число навчальних закладів в губернії у звітному році збільшилося на 64: це збільшення було переважно наслідком відкриття нових церковнопарафіяльних шкіл. Водночас помітно зросла й кількість учнів. У 1891 р. в цих школах, за звітом єпархіальної училищної ради, нарахо вувалося: 40 882 хлопчиків і 4 838 дівчаток, а всіх разом — 45 720; у звітному 1892 р. у 1232-х церковнопарафіяльних школах і школах грамоти показано 44 116 хлопчиків і 6 040 дівчаток, а всього — 5 0156 учнів обох статей. Отже, порівняно з 1891 р. , число хлопчиків збільшилося в цих школах на 3 234 або на 7,9% і дівчаток — на 1 202 або на 24,9%. в запільному — на 4 436 або на 9,7%.

У народних початкових училищах спостерігалось деяке зростання чисельності учнів. Так 1) в міських двокласних училищах число учнів до звітнього періоду порівняно з попереднім роком в загальному збільшилося на 60 або на 2,2% (з 2677 до 2737), у сільських двокласних училищах чисельність учнів внаслідок відкриття одного нового училища збільшилася на 101 або на 21,4% (з 472 до 573); 3) в міських парафіяльних однокласних, навпаки, зменшилося на 1 (з 549 до 548); 4) в однокласних сільських училищах чисельність учнів збільшилась на 301 або на 1,7% (з 17015 до 17316). Що ж стосується училищ духовного відомства, то в них не спостерігалось якого-небудь значного приросту числа учнів, а навпаки, у звітному році виявилось навіть деяке скорочення (з 1447 до 1437), або на 0,7%.²

Слід відзначити, що переважна частина вчителів, які працювали в церквонопарафіяльних школах, мали низький рівень професійної підготовки або ж його зовсім не мали. Це пояснюється насамперед тим, що уряд мало приділяв увагу такій важливій справі як народна освіта. Як свідчать джерела, існуюча система підготовки вчителів для початкових шкіл, народних училищ та інших навчальних закладів в Подільській губернії не відповідала вимогам часу, тим настійним потребам, які висувало життя, тим змінам, що відбувалися в країні.

У губернії не було вищих навчальних закладів, які б могли готувати кадри вчителів для різних навчальних закладів, в тому числі й для початкових шкіл. Існуючі гімназії, одна на всю губернію духовна семінарія, духовні училища, міські двокласні училища, а також Вінницька церковно-вчительська школа та інші навчальні заклади не в змозі бути забезпечити початкові школи Поділля високоосвіченими фахівцями.

Наведемо характеристику освітнього рівня вчителя церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти на основі огляду губернії за 1892 р. Цього року в церковно-парафіяльних школах грамоти навчали члени кліру і причту — 242 особи (з них 19 священників, 18 дияконів, 205 псаломщиків), вчителів — 830 і вчительок 189. З 1 019 вчителів і вчительок, які викладали в церковнопарафіяльних школах і школах грамоти одержали освіту у вищих навчальних закладах — 2 (0,2%), одержали освіту в середніх навчальних закладах 143 (14,0%), одержали педагогічну підготовку в учительській семінарії — 17(1,7%). Отже, всього 162 вчителі мали спеціальну педагогічну освіту.³

На якісний рівень освіти в губернії також негативно впливала надто погана забезпеченість шкіл відповідними приміщеннями та обладнанням. Лише 600 шкіл мали власні приміщення, 239 шкіл розміщувалися в селянських хатах. У с. Білоусівці школа не мала ні парт, ні столів. Під час навчання діти сідали на земляну долівку; а вчитель примошувався на лежанці і звідти проводив урок.⁴ 158 шкіл розміщувалися в сільських «розправах», 28 — у приватних будинках, 14 — у церковних будинках, 7 — у сторожках, 121 — у церковних будовах.

Церковнопарафіяльні школи утримувалися на кошти, які надходили з різних джерел: допомога від церков, монастирів, від церковнопарафіяльних опікунів і братств, приватні пожертвування, плата за право навчання (за бажанням родичів і учнів), випадкові надходження від міських і сільських громад і, нарешті, збори з селян. Останнє джерело складало майже усі матеріальні ресурси існування названих шкіл. У 1892 р. на утримання церковнопарафіяльних шкіл з усіх перерахованих джерел надійшло 167707 крб. 06 коп. Збір з селян становив 115 259 крб. 93 коп. (73,8% від загальної суми).⁵

З кожним роком збільшувався приріст населення в губернії. У 1867 р. він становив 1 927 270 осіб, у 1869 р. — 1 923 477 осіб, у 1872 р. — 1 954 616 осіб, а станом на 1 січня 1887 р. вже проживало 2 412 688 осіб за даними всеросійського перепису населення. 1897 р. в Подільській губернії проживало уже 3 018 299 жителів, у т.ч. 1 505 840 чоловіків і 1 512 359 жінок.⁶

З поданої статистики видно помітне зростання населення губернії, а розвиток народної освіти значно відставав і в той період не літ охопити усіх дітей шкільного віку. У 1899 р. у Вінниці проживало 4 027 дітей шкільного віку; а в школах міста вчилось всього 1 179 учнів.⁷ Досить повільно розвивалася освіта і в інших повітових містах губернії. Проскурів в кінці XIX ст. мав тільки парафіяльні початкові школи та одне міське училище, відкрите 1868 р., 62% жителів міста були неписьменні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Обзор Подольской губернии за 1892 год. — С. 150-152; 2. Там само — С.154; 3. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі- КПМДА).- Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 4684. — Арк. 41; 4. Обзор Подольской губернии за 1892 год. — С. 166; 5. Там само — С. 167; 6. КПМДА. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 4684. — Арк.1. Спр. 5304. — Арк. 3; 7. Державний архів Вінницької області.- Ф. 262. — Оп. 2. — Спр. 60. — Арк. 204.